

РОЗДІЛ IV. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МОВОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'373.21

DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2023-1-21>

ОНІМНА КАРТИНА СВІТУ: ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Лукаш Г. П.

*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри інформаційних систем управління
Донецький національний університет імені Василя Стуса
вул.600-річчя, 21, Вінниця, Україна
orcid.org/0000-0002-9777-7718
g.lukash@donnu.edu.ua*

Ключові слова: *власне ім'я, апелятив, антропонім, топонім, ойконім, картина світу, онімний простір, теоретична ономастика, літературна ономастика.*

У статті проаналізовано структуру онімної картини світу у контексті вивчення культурної інформації, закладеної у власній назві. Збереження традицій, вміння декодувати культурну інформацію, визначити власне місце в культурному просторі неможливе без вивчення специфіки мовного вираження навколишньої дійсності. У зв'язку з цим актуальним є опис значеннєвих компонентів власних назв, який передбачає осмислення і репрезентацію культурних цінностей, відбитих мовною семантикою. Мета статті – виявити національно-культурний фон, на якому виникають власні назви і розвивається онімна картина світу. У дослідженні йдеться про структуру онімного простору, який наповнює онімну картину, яка була проаналізована за складниками гносеологічної ситуації: людина і суспільство; людина і реалії навколишнього світу; «людина як така». З'ясовано, що власні назви концентрують в собі і навколо себе всю широкую інформацію, пов'язану із суб'єктом, і стають основними одиницями упорядкованої в людській пам'яті парадигми знань. Наукова новизна роботи визначається комплексним характером дослідження мовної та онімної картини світу в межах лінгвокультурології. Під час проведення дослідження було використано загальнонаукові та власне лінгвістичні методи: метод теоретичного аналізу, що полягає в огляді літературних джерел із проблематики дослідження; й описовий, який дав можливість схарактеризувати когнітивну сутність власних назв. Використані у статті принципи аналізу процесу формування онімної картини світу дають змогу виявити глибинні системні зв'язки пропріальних одиниць і категорій, що сприяє збагаченню теоретичної ономастики. Визначено специфіку вивчення онімної картини світу, зумовлену особливостями історії народів, географії, кліматом, віруваннями, традиціями цих народів і розвитком їх суспільної свідомості. Доведено, що коди культури, побудовані на символізації оточення людини, в онімах проявляються особливо чітко. Підтверджено, що лінгвокультурологічний аналіз має великий потенціал для подальшого вивчення онімної системи.

ONIMIC PICTURE OF THE WORLD: LINGUOCULTURAL ASPECT

Lukash H. P.

*Doctor of Philological Sciences, Professor,
Professor of the Department of management information systems
Donetsk National University named after Vasyl Stus
21, 600-rechche str., Vinnytsia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9777-7718
g.lukash@donnu.edu.ua*

Key words: *proper name, anthroponym, toponym, oikonym, picture of the world, onymic space, theoretical onomastics, literary onomastics.*

The article analyzes the structure of the onymic picture of the world in the context of studying the cultural information embedded in the proper name. The preservation of traditions, the ability to decode cultural information, to determine one's own place in the cultural space is impossible without studying the specifics of linguistic expression of the surrounding reality. In this regard, the description of the meaning components of proper names is relevant, which involves the understanding and representation of cultural values reflected in linguistic semantics. The purpose of the article is to reveal the national and cultural background against which proper names arise and an onymic picture of the world develops. The research deals with the structure of the onymic space that fills the onymic picture. Was analyzed according to the components of the epistemological situation: 1) man and society; 2) man and the realities of the surrounding world; 3) "man as such". It was found that proper names concentrate in themselves and around them all the broad information related to the subject and become the basic units of the paradigm of knowledge organized in human memory. The scientific novelty of the work is determined by the complex nature of the study of the linguistic and onymic picture of the world within the framework of linguistic and cultural studies. During the research, general scientific and actually linguistic methods were used: the method of theoretical analysis, which consists in the review of literary sources on the issues of the research; and descriptive, which made it possible to characterize the cognitive essence of proper names. The principles of analysis of the process of formation of the onymic picture of the world used in the article make it possible to reveal deep systemic connections of proprietary units and categories, which contributes to the enrichment of theoretical onomastics. The specificity of the study of the onymic picture of the world determined by the peculiarities of the history of peoples, geography, climate, beliefs, traditions of these peoples and, accordingly, the development of their social consciousness. It has been proven that the codes of culture, built on the symbolization of a person's environment, are particularly clearly manifested in onyms. It has been confirmed that linguistic and cultural analysis has great potential for further study of the onymic system.

Постановка проблеми. Мовна діяльність – один із модусів мислення, в якому акумулюється культурний досвід. Мова дозволяє фіксувати результати пізнання довкілля. Аналізуючи мовну картину світу, ми виявляємо способи концептуалізації людьми самих себе, природного і соціального оточення, всесвіту загалом. З'ясування способів концептуалізації здійснюється через встановлення понятійних розрядів, структур, за допомогою яких представники кожної культури

упорядковують свої уявлення про людину, природу і соціум.

Збереження традицій, уміння декодувати культурну інформацію, визначити власне місце в культурному просторі неможливе без вивчення специфіки мовного вираження навколишньої дійсності. Відмінності національних культур, мислення й способів мовного вираження часто ставали предметом вивчення лінгвістів та філософів XIX ст. (В. фон Гумбольдт, Г. Шухардт, Ф. Боас,

Е. Сепір, Б. Уорф, Л. Вітгенштейн, Л. Вайсгербер, О. Потебня та ін.). Упродовж другої половини ХХ та на початку ХХІ ст. зацікавленість цими проблемами зростає (В. Жайворонок, Л. Лисиченко, О. Селіванова, І. Голубовська, Н. Сологуб, С. Єрмоленко, В. Манакін, В. Ужченко, А. Вежбицька, Є. Бартмінський) [1]. Оскільки онімний корпус постійно збагачується, інтерес науковців до його вивчення не зменшується. Зазвичай мовна картина світу представлена як щось єдине і монолітне для певної мови. Однак відомо, що кожна мова в кожен відрізок часу може бути репрезентована кількома формами існування – літературна, діалектна, професійна і т. ін.; різними стилями, парадигмами мовних рівнів тощо. Не відкидаючи універсальних закономірностей мовної картини, стверджуємо, що вона є системним утворенням і складається з культурних моделей, схем, ментальних комплексів. Із подіями, ситуаціями, з особами, часом, простором, а також з іншими концептами тісно пов'язані власні назви, які слугують ніби клавішею, натискаючи на яку, ми розкриваємо одне з незліченних сховищ пам'яті [2, с. 39]. Власна назва відбиває історію, культурний досвід та певні фрагменти подій чи реалій навколишньої дійсності, що безпосередньо впливає на формування мовної картини світу цілих поколінь [3].

Ономастичні дослідження в лінгвокультурологічному аспекті спрямовані на опис значеннєвих компонентів власних назв і передбачають осмислення і репрезентацію культурних цінностей та відображення їх мовної семантики. Лінгвокультурологічний аналіз визначає та описує закладену в онімних знаках культурну інформацію. **Мета статті** – виявити національно-культурний фон, на якому виникають власні назви і розвивається онімна картина світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Онімна картина світу – це сукупність усіх можливих онімних змістів, потужна інформаційна база, яка сформувалася під впливом природних та історичних умов, економічного та політичного життя, контактів із сусідніми народами. Саме в ній поєднано універсальне і національне, самобутнє, своєрідне, зумовлене специфікою національного осмислення навколишньої дійсності. Онімну лексику можна вважати вагомим чинником формування, оброблення та когнітивного усвідомлення інформації антропоцентричного характеру.

Вивчаючи національну специфіку антропонімів та антропонімних формул номінації, давні імена, мотиви, способи називання, символіку; прізвищеві найменування в давніх пам'ятках, способи їхнього оформлення; патроніми й матроніми; гідронімну номінацію природних об'єктів як відображення реалій життя та картини світу; народну астрономію; застосовуючи етнолінгваль-

ний аспект до вивчення давніх топонімів, ми відкриваємо справжню скарбницю знань та уявлень про весь світ, для якої характерні як духовні, так і мовні змісти. Духовні визначають своєрідність культури та менталітету певної мовної спільноти, мовні – походження, існування й функціонування самої мови. Зокрема, співвідношення стратів, пов'язаних з онімною категорією часу і простору, розкриває взаємодію когнітивних рівнів однієї мови та наслідків взаємозв'язків з іншими мовами [4]. Проблема стратної характеристики онімного простору, як і вивчення окремих стратів, має важливе теоретичне і практичне значення у дослідженні становлення мовної картини світу українського народу.

Отже, власні назви концентрують в собі і навколо себе всю широкую інформацію, пов'язану із суб'єктом, і стають основними одиницями упорядкованої в людській пам'яті парадигми знань. Оніми використовуються ментальним лексиконом як згорнутий архів багатой інформації в аналітико-синтетичній формі і становлять зручну форму поєднання мовної та позамовної інформації. В онімній картині світу ніби закручене дуже своєрідне коло: ментальний (превербальний) рівень – концептуальний (логічний) рівень – власне мовний рівень (рівень мовних значень) – і знову ментальний рівень (його збагачення з допомогою одиниць концептуального і власне мовного рівнів). Тому на часі необхідність з'ясувати детальніше таке відносно нове поняття, як онімна картина світу, яке тісно пов'язане з когнітивістикою.

Зміст онімної картини становить онімний простір, який наповнює її. Дослідники вважають, що онімний простір створює та модель світу, що існує в уявленні певного народу на сучасному етапі, але в ній завжди зберігаються елементи попередніх епох. Д. Бучко й Н. Ткачова – автори «Словника української ономастичної термінології» – розмежували терміносполуки з компонентами *онімний*, *онімійний* та *ономастичний*: «онімний – прикметник від *онім*; ономастичний – прикм. від *ономастика*» [5]. Отож, ми користуємося терміносполукою *онімний простір* і називаємо ним «сукупність власних назв усіх класів, вживаних у мові певного народу в конкретній історичній період для називання реальних, гіпотетичних і фантастичних об'єктів» [5, с. 136]. У самому онімному просторі виділяють онімні поля. Структуру онімного простору можна уявити у такому вигляді (рис. 1).

На рисунку онімний простір умовно поділено на дві частини: реальні оніми та оніми, утворені людською творчістю. Але обидві частини тісно поєднані між собою, так само існує щільний зв'язок між онімними класами (погоджуємося із чітким позначенням цього зв'язку категорією



Рис. 1. Структура онімного простору за типовими класифікаційними ознаками

іменний континуум [6]). На межі «онім»/«апелятив» перебувають конотоніми.

С. Шестакова на підставі частотності вживання і впізнаваності власних назв обґрунтовує необхідність поділу ономастичного простору на окремі поля і визначає групи онімів, які належать до центру, близькоядерного, ядерно-периферійного та периферійного полів [6]. Польова концепція, безперечно, вдало реалізує ідею системного вивчення мовного матеріалу, але поле передбачає особливу структуру – ядро і периферію, для якої характерні максимальна концентрація ознак у ядрі та неповний набір цих ознак на периферії. Для дослідження онімної картини такий підхід не дуже зручний. Для нас важливіше розглядати онімний простір не за критерієм частотності, а як трихотомічну організацію – за складниками гносеологічної ситуації: 1) людина і суспільство; 2) людина і реалії навколишнього світу; 3) «людина як така» (рис. 2).

Основну базу цієї структури становлять екзистенційні характеристики людини як найвищої сутності світобудови. Антропоніми є джерелом пізнання культурного середовища; віддзеркалюють суспільно-побутові поняття та уявлення, через категорії краси, оцінки, належності до етносу утворюють значну кількість смислових конотаційних компонентів, на базі яких формуються типові риси національно-культурної конотації. Характерною рисою української народної антропонімії є значна диференціація канонічних церковних і розмовно-побутових форм християнських імен, різноманітність фонетичних і словотвірних варіантів імен у діалектах української мови. Напр., у сучасних закарпатських говорах зафіксовано 70 розмовних форм імені *Ганна*

(дослідження П. Чучки), у буковинських говорах – понад 100 форм, утворених від імені *Іван* (дослідження Л. Кракалії) [7]. Людина замість даного при народженні імені, зафіксованого в документах, може використовувати у публічній діяльності псевдонім, який відповідає обраному нею роду діяльності, особистій творчій позиції, естетичним перевагам епохи тощо.

Сакральний скрипт містить імена богів (теоніми), назви споруд (еклезіоніми), імена святих (агіонім), відрізки часу, згадані у міфах, легендах, ритуалах, обрядах (фестоніми), власні назви ікон – іконіми, тобто імена, які людина сприймає як частину культурного буття будь-якого етносу. Унаслідок стрімкого кількісного збільшення власних назв, що утворилися в релігійній сфері, сакроніми посіли помітне місце в активній лексиці сучасної української мови. Власні назви релігійної сфери відбивають широту та давність сакральної сфери життя людини [8, с. 12].

Наступна зона – репрезентація предметів, об'єктів та процесів зовнішнього світу людини, тобто вияв її буттєвого, природного чи фізичного досвіду, а також досвіду перебування у соціально-культурному середовищі. Тут маємо чітку орієнтацію людини у часі і просторі: номінування місця мешкання: ойконіми – власні назви населених пунктів; ороніми – власні назви будь-яких об'єктів рельєфу земної поверхні; урбаноніми – власні назви міських топографічних об'єктів власні назви міських топографічних об'єктів. Топоніми сприяють виникненню асоціацій із історичними подіями, соціально-економічними умовами, національними героями: «Мирна перемога *Майдану* продовжує ряд козацьких перемог, серед яких *Кафа і Корсунь, Збараж і Конотоп*»



Рис. 2. Трихотонімічна структура онімної картини світу у категоріальному вимірі

(В. Ющенко). Найактуальнішою проблемою сьогоднішньої топоніміки є відродження історичних назв та позбавлення заідеологізованості процесу топонімної номінації.

Третій елемент – назви об'єктів, створених людською творчістю. Сюди ж відносимо і нові класи онімів: власні назви онімного простору Інтернету і конотоніми, які перебувають на межі «назва власна/загальна». Це також літературні оніми, документоніми, культуроніми, хрематоніми тощо. Поява численних розвідок у галузі літературної ономастики дала змогу виявити специфічні особливості її онімного простору, нові шляхи дослідження ролі власних назв у моделюванні художньої картини світу. «Якщо ретельно систематизувати все те, що так чи інакше стосується інтерпретації власних назв у художніх творах, – зазначав Ю. Карпенко, – то вийде досить об'ємний список праць. Але майже всі вони: 1) порушують питання літературної ономастики принагідно; 2) розглядають письменницьку онімію як звичайний матеріал (ще одне джерело) загальних досліджень; 3) зосереджуються навколо проблематики історичної достовірності, історичних джерел і протонімів» [9, с. 171]. Ім'я художнього тексту ніколи не буває абсолютним відбиттям імені, яке використовується у житті, воно обов'язково проходить крізь призму авторської творчості.

Існування трихотонімічної структури демонструє поступове ускладнення організації онімного простору. Категоріальний вимір онімного простору, на нашу думку, відбувається за певним категоріальним «каркасом». Передусім – це та сфера панування одиничного, де живе і творить людина.

Лінгвокультурологічний аспект вивчення онімної картини світу зумовлений особливостями історії, географії, кліматом, віруваннями, традиціями цих народів і, відповідно, розвитком їх суспільної свідомості. Коди культури, побудовані на символізації дійсності, що оточує людину, в онімах проявляються особливо чітко: у них фіксується народний світогляд і світовідчуття, історичні, соціальні, культурні фактори, яких давно вже немає в апелюваннях [10, с. 39].

Висновки. Вивчення онімної картини світу в культурологічному аспекті дозволяє зробити такі висновки:

1. Онімна картина світу – це структурування предметів, явищ, фактів ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій у кодах власних назв, їх категоріях, представлених шифрами культури.

2. На всіх етапах історичного розвитку онімний простір характеризується мінливістю; це – відкрита система.

4. Завдяки відкритості онімної системи української мови між різними класами пропріальної лексики встановилися тісні системні зв'язки. Кожне ім'я залучено до різноманітних зв'язків довколишнього тексту, де воно працює не саме по собі, а в тісному зв'язку з найближчим і загальним контекстом.

5. Системний підхід в ономастичних дослідженнях у наш час є провідним. У межах цього підходу новим аспектом вивчення онімної лексики стає її лінгвокультурологічний аналіз.

6. Лінгвокультурологічний аналіз має великий потенціал для подальшого вивчення з урахуванням новітніх здобутків як вітчизняних, так і зарубіжних лінгвістів у площині когнітивної ономастики та літературної ономастики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осадча Н. Українська мовна картина світу: інтерпретаційні моделі інтегративного потенціалу. *Українознавство*. №3 (64). 2017. С. 201–213. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/120348> (дата звернення: 20.10.2023).
2. Карпенко О. Ю. Когнітивна ономастика як напрямок пізнання власних назв: дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.15. Одеса, 2006. 416 с.
3. Яремчук А. Мовна картина світу – концептуальна картина світу – художня картина світу: параметричні ознаки й характер співвідношення. *Studia ukrainica posnaniensia*, Vol. VIII/1: 2020, P. 69–76. DOI: 10.14746/sup.2020.8.1.06
4. Неклесова В. Ю. Когнітивна природа власних назв на позначення часу: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15. Одеса, 2010. 23 с. URL: dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/939 (дата звернення: 20.10.2023).
5. Словник української ономастичної термінології / Уклад. Бучко Д.Г., Ткачова Н.В. Харків : Ранок-НТ, 2012. 256 с.
6. Шестакова С. До питання про стратифікацію сучасного ономастичного простору. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/7054/1/232-240.pdf> (дата звернення: 20.10.2023).
7. Гогуленко О. П. Антропонімія в ономастичному просторі. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Філологія. Журналістика*. Т. 32 (71). № 3. Ч. 1. 2021. С. 9–15. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/part_1/4.pdf (дата звернення: 24.10.2023).
8. Белей О. Статус українських сакронімів та принципи їх класифікації Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. 2014. Вип. 19. С. 12–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2014_19_4
9. Карпенко Ю. О. Власні назви в художній літературі. *Наукові записки. Філологічні науки (Мовознавство)*. Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. Вип. 37. С. 170–172.
10. Котович В. До питання про лінгвокультурологічне дослідження топонімного простору. *Наукові записки ТНПУ. Мовознавство*. Вип. I (25). 2016. С. 36–41. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7436/1/Kotovich.pdf> (дата звернення: 20.10.2023).

REFERENCES

1. Osadcha N. (2017). Ukrayins'ka movna kartyna svitu: interpretatsiyni modeli intehratyvnoho potentsialu [Ukrainian language picture of the world: interpretive models of integrative potential]. *Ukrainian Studies*. Vol. 3 (64), P. 201–213. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/120348>
2. Karpenko O. Yu. (2006). Kohnityvna onomastyka yak napryamok piznannya vlasnykh nazv [Cognitive onomastics as a direction of knowledge of proper names]: diss. ... doctor of philol. : 10.02.15. Odesa, 416 p.
3. Yaremchuk A. (2020). Movna kartyna svitu – kontseptual'na kartyna svitu – khudozhnya kartyna svitu: parametrychni oznaky y kharakter spivvidnoshennya [Linguistic picture of the world – conceptual picture of the world – artistic picture of the world: parametric features and nature of the relationship]. *Studia ukrainica posnaniensia*, Vol. VIII/1, P. 69–76. DOI: 10.14746/sup.2020.8.1.06.
4. Neklesova V. Yu. (2010). Kohnityvna pryroda vlasnykh nazv na poznachennya chasu [The cognitive nature of proper names for marking time]: autoref. thesis ... candidate philol. of science : 10.02.15. Odesa, 23 p. URL: dspace.pdpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/939
5. Slovyk ukrayins'koyi onomastychnoyi terminolohiyi (2012) [Dictionary of Ukrainian onomastic terminology]. Compendium. Buchko D. G., Tkacheva N. V. Kharkiv : Ranok-NT, 256 p.
6. Shestakova S. (2015). Do pytannya pro stratyfikatsiyu suchasnoho onomastychnoho prostoru [To the question of the stratification of modern onomastic space]. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/7054/1/232-240.pdf>
7. Hohulenko O. P. (2021). Antroponimiya v onomastychnomu prostori [Anthroponymy in onomastic space]. *Scientific notes of TNU named after V. I. Vernadskyi. Philology. Journalism*. Vol. 32 (71). № 3. Part 1. P. 9–15. URL: https://www.philol.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/part_1/4.pdf
8. Beley O. (2014). Status ukrayins'kykh sakronimiv ta pryntsy py yikh klasyfikatsiyi [Status of Ukrainian sacronyms and principles of their classification]. *Modern problems of linguistics and literary studies*. Vol. 19. P. 12–16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2014_19_4
9. Karpenko Yu. O. (2001). Vlasni nazvy v khudozhnii literaturi [Proper names in fiction]. *Scientific notes. Philological sciences (Linguistics)*. Kirovohrad : RBC of the KDPU named after V. Vinnichenko. Vol. 37. P. 170–172.
10. Kotovych V. (2016) Do pytannya pro lnhvokul'turolohichne doslidzhennya toponimnoho prostoru [*Scientific notes of TNPU. Series: Linguistics*]. Vol. I (25), P. 36–41. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/7436/1/Kotovich.pdf>